

Л. Г. Боярова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Наукові ідеї Олександра Потебні в глобалізаційному світі

Боярова Л. Г. Наукові ідеї Олександра Потебні в глобалізаційному світі. У статті розглянуто наукові погляди О. Потебні – ученого XIX століття – у контексті глобалізаційних процесів у XXI столітті. Подано думки О. Потебні соціологічного характеру, які є важливими для сучасної доби: про національну мову та її роль у житті суспільства й кожної людини, про національну ідентичність та денационалізацію. Обґрунтовано, що значущість наукових ідей О. Потебні зростає з розвитком світових інтеграційних процесів і появою соціогуманітарних проблем глобалізації.

Ключові слова: глобалізація, національна ідентичність, національна мова, денационалізація.

Боярова Л. Г. Научные идеи Александра Потебни в глобализационном мире. В статье рассмотрены научные взгляды А. Потебни – ученого XIX столетия – в контексте глобализационных процессов в XXI столетии. Наведены мысли А. Потебни социологического характера, являющиеся важными для современной эпохи: о национальном языке и его роли в жизни общества и каждого человека, о национальной идентичности и денационализации. Обосновано, что значимость научных идей А. Потебни возрастает с развитием мировых интеграционных процессов и появлением социогуманитарных проблем глобализации.

Ключевые слова: глобализация, национальная идентичность, национальный язык, денационализация.

Boiarova L. G. Oleksandr Potebnia's Scientific Ideas in the World of Globalization. The article considers scientific views of O. Potebnia – the scientist of the XIX century – in the context of globalization processes in the XXI century. It presents O. Potebnia's ideas of sociological nature that are important for modern times: about national language and its role in the life of society and every person, about national identity and denationalization. The article also shows that the significance of O. Potebnia's ideas rises with the development of the world's integration processes and is a manifestation of social and human problems of globalization.

Key words: globalization, national identity, national language, denationalization.

Життя й діяльність світової спільноти визначається в XXI столітті інтеграційними процесами на всіх рівнях: економічному, політичному, культурному, інформаційному тощо. Глобальне об'єднання світу спричинило низку проблем різного характеру, серед яких усе більшої актуальності й гостроти набувають соціогуманітарні проблеми, що потребують теоретичного осмислення та практичного вирішення. На сьогодні немає однозначних відповідей, як розв'язати «глобалізаційні» питання: глобалізація і національна ідентичність, глобалізація і культура, глобалізація і національна мова. Дослідники звертаються до спадщини великих учених минулого, наукові теорії яких є золотим фондом світової науки, і там шукають ключ до розуміння тенденцій глобалізації та прогнозування їхнього подальшого розвитку. У нашому столітті особливо актуальними стали погляди Олександра Потебні на мову та її зв'язок із мовцями. Завдання цієї статті – розглянути наукові ідеї Олександра Потебні – ученого XIX століття – у контексті глобалізаційних процесів у XXI столітті.

Українські науковці аналізують ідеї О. Потебні соціолінгвістичного характеру в різних аспектах, проєктуючи доробок відомого вченого на сучасність.

Наприклад, досліджено такі питання: соціальні ідеї Олександра Потебні в контексті сучасної етносоціології і глобалістики [11], проблема двомовності у трактуванні Олександра Потебні [2], проблематика статусу мови у науковій творчості О. Потебні [5], рідна мова як етно- та культурозберігаючий чинник у розумінні мовної концепції розвитку особистості в наукових розвідках О. Потебні [6]. Серед робіт, присвячених спадщині великого вченого, особливе місце займає стаття Юрія Шевельова «Олександр Потебня і українське питання: Спроба реконструкції цілісного образу науковця», яка є передмовою до видання праць О. Потебні «Мова. Національність. Денационалізація: статті і фрагменти» в Нью-Йорку 1992 року [14]. У цій передмові Ю. Шевельов підкреслює, що об'єктом його уваги буде лише одна тема в доробку О. Потебні: мова та її зв'язок із мовним середовищем. Він подає історію публікування праці «Язык и народность» і висловлює таку думку: «Однак ніколи не слід забувати, що текст статті не абсолютно певний, ми не знаємо, що саме належить Потебні, а що, можливо, додали редактори (Харцієв? Марія Потебня?), як і те, що сам Потебня не пробував за

життя оприлюднити матеріал у такій формі»¹ [14:9]. Ю. Шевельов звертає увагу на іншу роботу вченого, яка підготовлена до публікування саме ним: це рецензія на збірник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким», надрукована в академічному виданні. Оскільки декілька сторінок у рецензії стосуються мови й народності та частково збігаються з текстом праці «Язык и народность», Ю. Шевельов доходить висновку: «Не виключено, що, готуючи видання, Потебня навмисне використав ту частину ЯН, яку вважав значущою й вартою публікації, тим самим відкидаючи решту. <...> Але як би там не було, коли хтось дійсно бажає довідатися про думку Потебні в питанні М / Н (мова / народність – Л. Б.), він мусить прийняти цей текст як автентичний потебнівський, а ЯН розцінювати лише як попередню спробу» [14:9–10]. Таке міркування Ю. Шевельова є слухним, й, отже, ідеї О. Потебні, викладені в цій рецензії, набувають для дослідників його соціолінгвістичних поглядів особливого значення. Важливі думки, що засвідчують становлення системи наукових поглядів О. Потебні на роль мови в житті народу, містяться також у роботах, опублікованих після смерті вченого. Так, Ю. Шевельов, зауважуючи, що у праці «Язык и народность» багато цікавих думок, але виклад хаотичний, не позбавлений суперечностей, водночас визнає: «ЯН дає уяву, як Потебня намацував чіткий і точний вислів, підшукував виразну і стислу форму» [14:13]. Дослідник наукової спадщини видатного вченого побачить, «<...> як думки Потебні поступово набирали ясності, як він намагався надати їм гармонійності, точності, об'єктивності <...> [14:13–14]. Ми розглядаємо наукові ідеї О. Потебні в контексті глобалізаційних процесів у ХХІ столітті на матеріалі його рецензії на збірник Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» [9], а також наукової розвідки «Язык и народность» [10] та додатка до неї «О национализме» [8].

У працях, присвячених соціогуманітарним викликам глобалізації, досліджується період життя світової спільноти в останні десятиліття, тобто інтеграційні процеси пов'язуються саме із сучасністю. Однак дослідники глобалізації як системного явища планетарного масштабу наголошують, що світ почав інтегруватися дуже давно, а саме з першими географічними відкриттями. У науковій літературі запропоновано кілька періодизацій інтегрування народів світу, і в кожній із них друга половина ХІХ століття (час наукової творчості О. Потебні) відзначена як певний етап об'єднувальних світових процесів. Підкреслимо, що на початку праці «Язык и народность», де вчений подає погляди своїх наукових опонентів, його доба описана саме як інтеграційна за суттю: «Откуда бы ни происходило различие народностей, во всяком случае оно поддерживается пространственным разобщением и различием географических влияний.

Но сношения между людьми облегчаются и увеличиваются благодаря изобретениям, как пароходы, железные дороги, телеграфы и пр. Принудительность географических условий теряет свою силу, по мере того, как благодаря власти над пространством, человек получает возможность менять место жительства и создавать себе искусственную среду, более благоприятную для жизни, чем какие-либо из данных природой» [10:158–159]. ХІХ століття – це століття індустріальної цивілізації, відкриттів і винаходів (близько 8500), століття «залізних колій», яке назавжди змінило звичну картину світу й відповідно його філософське осмислення. Однією з рис світогляду цього століття стало захоплення космополітичними ідеями, що зародилися в Давній Греції, пройшли різні етапи розвитку й завжди мали як прихильників, так і нещадних критиків. О. Потебня не приймав космополітизму в жодному вигляді й полемізував із його апологетами, зокрема в роботі «Язык и народность». Спочатку він наводить основні тези прихильників ідеї «єдності людського роду»: «<...> можно предвидеть, что рано или поздно, положим через несколько тысяч лет, народы сольются в одну общечеловеческую народность» [10:159]; «Препятствия заимствованию и подражанию, поставляемые в настоящее время различием языков, могут сгладиться и исчезнуть. Указания на это есть в прошедшем и в настоящем» [10:159]. Важливим є підсумок наведеного: «Таковые известные нам соображения заставляют предполагать, что ход развития человечества, направленный к освобождению человека от давления внешней природы, исподволь слагает с него и оковы народности. При этом предполагается, что существование одного общечеловеческого языка было бы настолько согласно с высшими потребностями человека, насколько выгодно для нас искусственные условия жизни <...>» [10:160]. Подальший виклад матеріалу в статті «Язык и народность» – це критичний аналіз поданих думок. О. Потебня заперечує модель розвитку мов, за якою в далекому майбутньому має щезнути мовна різноманітність світу, що нівелюватиме відмінності народів. Учений наголошував у своїх роботах на можливих негативних наслідках такого об'єднання «рода человеческого» й уважав його згубним для людства. «Рассматривая языки, как глубоко различные системы приемов мышления, мы можем ожидать от предполагаемой в будущем замены различия языков одним общечеловеческим – лишь понижения уровня мысли. <...> Язык не есть только известная система приемов познания <...>. Познаваемое действует на нас эстетически и нравственно. Язык есть вместе путь осознания эстетических и нравственных идеалов, и в этом отношении различие языков не менее важно, чем относительно познания» [10:163]. Підтвердженням його наукових поглядів є думка, висловлена в рецензії на збірник пісень Я. Головацького: «Если бы объединение человечества по языку и вообще по народности было возможно, оно было бы губительно для человеческой мысли, как замена многих чувств

¹ Тут і далі зберігаємо орфографію й пунктуацію всіх цитованих праць.

одним, хотя бы это одно было не осознанием, а зрением. Для существования человека нужны другие люди; для народности – другие народности [10:229]. Такі досить категоричні думки, які О. Потебня неодноразово висловлював, свідчать про його переконаність у своїх ідеях та про неупливість у науковій позиції.

Одним із актуальних питань сьогодення, зумовлених глобалізаційними процесами, насамперед економічними, є мова спілкування народів у світі, що об'єднується. У XIX столітті народи комунікували за допомогою кількох мов: «Теперь есть международные языки образованных людей всех наций, зная которые, можно объехать весь земной шар» [10:159]. На сучасному етапі інтегрування планетарної спільноти постала потреба однієї «загальносвітової» мови, природного чи штучного характеру. Слід відзначити, що спроби створити штучні мовні системи як наднаціональні засоби комунікації народів себе не виправдали, і з другої половини XX століття «глобальною» мовою де-факто стає трансформована англійська мова (її звичайно називають «американською англійською»), яка все більше входить у мовно-інформаційний простір народів. Науковці пишуть про експансію англійської мови і про негативні наслідки її для національних мов світу. Одне з основних соціогуманітарних питань сучасності – це збереження етномовного розмаїття світу в добу глобалізації, оскільки інтегрування народів загрожує йому: «З одного боку, процеси глобалізації сприяють стабілізації економічної ситуації, каталізують інтеграційні тенденції в політичній сфері, відповідають духу таких стародавніх та ідеалізованих принципів, як інтернаціоналізм і космополітизм (останнє, щоправда, практично не впливає на поліпшення етнічних відносин). Проте, з іншого боку, логічним підсумком глобалізації буде зняття не лише економічних і політичних протиріч і труднощів, не лише втілення в реальність старої абстрактної ідеї – Людство, а й культурна та етнічна уніфікація, виключення всього специфічно національного» [13:94]. У науковій літературі відзначають великий вплив «глобальної» англійської мови на мовну свідомість людей, для яких вона не є рідною, а опосередковано й на всі сфери їхнього життя: «Бурхливий розвиток транснаціональної монополізації електронних ЗМІ ускладнює захист національно-мовної самобутності інформаційної діяльності. Єдина глобальна мова відкриває могутній інформаційний канал, дуже ефективний засіб впливу на світогляд, свідомість, а отже, й на політичні, економічні, культурні процеси у світі, особливо у посткомуністичному просторі» [4:15]. Нівелювання унікальних мовних та культурних рис народів викликає велике занепокоєння у світовій спільноті: «Загальновідомо, що багатьох із сучасних людей у глобалізації лякає можливість втрати ідентичності. Зокрема побоювання можливості втрати ідентичності стосується і активних захисників національних культур. Так, наприклад, багато хто із сучасних європейців вважають можливість втрати

ідентичності найбільш важливим питанням із питань, які пов'язані з глобалізацією» [3:68].

Олександр Потебня мав чітку позицію щодо «денационалізації». «Какой же смысл имеет <...> денационализация? Она состоит в таком преобразовании народной жизни, при котором традиция народа, заключенная главным образом в языке, прерывается или ослабляется до такой степени, что является лишь второстепенным фактором преобразования» [10:171]. О. Шульгин зазначає, що між двома тенденціями історії – диференціацією та інтеграцією – відбувається стала боротьба. «І хоч Потебня до цієї ідеї не дійшов, він ніби внутрішньо її відчуває та присвячує яскраві сторінки наслідкам денационалізації, яка є результатом інтеграції» [15:487]. Підкреслимо, що О. Потебня жив у певний період інтегрування світової спільноти, коли економічне, політичне, соціальне та культурне наближення народів не досягло такого рівня, як в останні десятиліття, і відповідно ще не було тих викликів глобалізації, які з'явилися в наш час. Отже, учений другої половини XIX століття не міг розглядати «денационалізацію» як наслідок інтеграції народів. О. Потебня пише про явище, зумовлене зовсім іншими причинами, на яких він детально не зупиняється. Однак наслідки «денационалізації», на які вказав науковець, є згубними як для всього мовного колективу, так і для окремого мовця незалежно від того, що саме її спричинило. І в цьому актуальність думок О. Потебні для сьогодення. Ю. Шевельов уважає, що «<...> намагання Потебні дати філософську підставу проблемі мова / народність викликані в основному його більше чи менше гострою реакцією на становище української мови й українців у Російській Імперії. Криза 1863–1864 рр. зробила його почуття особливо вразливими» [14:39]. Висловлення О. Потебні щодо втрати людьми національної ідентичності в рецензії на збірник пісень Я. Головацького одне з найемоційніших у науковій літературі: «Вообще денационализация сводится на <...> неполное пользование наличными средствами восприятия, усвоения, воздействия, на ослабление энергии мысли; на мерзость запустения на месте вытесненных, но ничем не замененных форм сознания; на ослабление связи подрастающих поколений со взрослыми, заменяемой лишь слабою связью с чужими; на дезорганизацию общества, безнравственность, оподление» [9:231]. Ю. Шевельов відзначив, що автор цих слів є «гнівним і пристрасним», а самі слова мають «навальну силу» [14:11]. Соціолінгвістичні погляди Олександра Потебні ґрунтувалися на певних переконаннях: духовну сутність народу становить його мова; найважливіший чинник єдності народу – це мова. У його роботах знаходимо глибокі роздуми про значення мови для збереження «оков народности» у людини. Він був переконаний, що «люди, по правилу, добровольно не отказываются от своего языка, между прочим в силу бессознательного страха перед опустошением сознания» [10:172]. Думки О. Потебні є застереженням тим науковцям, які не вбачають у «вестернізації» та «англізації» сучасного

світу загрози національній ідентичності народів. З усіх міркувань ученого щодо денационалізації можна виокремити головну тезу, яка має бути однією з базових у науковому осмисленні розвитку сучасної цивілізації: «денационалізація спричинює деіндивідуалізацію людини».

Олександр Потебня підкреслював, що можливість «денационалізації» людини залежить від її рівня освіти: «<...> образованный человек несравненно устойчивее в своей народности, чем простолудин» [10:175]. На думку вченого, грамотність людей, їхня освіченість є могутнім засобом забезпечення особистості від втрати зв'язку зі своїм народом, і тому «<...> цивилизация не только сама по себе не сглаживает народностей, но содействует их укреплению» [10:175]. У XXI столітті досить високий цивілізаційний рівень людства, і це, за О. Потебнею, мало б зняти ризики щодо національної ідентичності народів, які інтегруються. Однак глобалізований світ є багатовимірним із різними, часто взаємопротилежними, тенденціями, що не може не впливати на самоідентифікацію сучасної людини. Так, у глобалізацію актуальною стає ідеологія світового громадянства як різновид давнього космополітизму. Сучасні філософи й соціологи говорять про нову парадигму буття на шляху людства до ідеального існування. Для «громадянина світу» інтереси планетарної спільноти мають бути вищими за інтереси свого народу, зв'язок із яким, власне, втрачається. Така людина ідентифікує себе більше за належністю до людства, ніж до окремого народу чи соціального класу, що розглядається прихильниками космополітизму як її свобода в межах Землі. Ця ідеологія має стати підґрунтям формування планетарних соціальних систем, які виключають самоідентифікацію людини з певним народом. О. Потебня висловив у XIX столітті думку, яка є надважливою на всіх етапах розвитку людства: «Человеку, для достижения неисчислимого множества целей, достаточно только чувствовать себя частью своего народа и пользоваться этим <...>» [8:187]. Він уважав однією з форм денационалізації послаблення тяглості між поколіннями, що закладається в сім'ї і яка дає можливість людині ідентифікувати себе як частину свого роду, а отже, і як частину свого народу.

О. Потебня неодноразово висловлював думки щодо майбутніх мовних процесів, торкаючись «<...> основного вопроса всякого знания: откуда и, поскольку можно судить по этому, куда мы идем <...>» [7:5]. У роботі «Язык и народность» учений декілька разів порушує питання про мовноетнічний розвиток світу, викладає своє бачення прийдешнього й обґрунтовує змішлені ідеї. Він припускав, що в майбутньому змішування народів збільшиться, але при цьому наголошував на тому, що водночас збільшаться і перепони до утворення змішаних мов, оскільки кожен народ все більше звикатиме до своєї мови, а також усе легше буде підтримувати зв'язок між віддаленими групами тієї самої народності. О. Потебня вважав, що мовна мапа сучасного йому світу збережеться й через багато років. Лінгвісти XXI століття мають різні думки щодо майбутнього мов

світу: від ідеї *melting pot* – котла, де начебто переварюються всі мови, заміновані американською англійською, до більш оптимістичного прогнозу збереження мовного простору кожного народу. Часовий вимір розвитку мов від другої половини XIX століття до сьогодні є недостатнім навіть для попередніх висновків щодо лінгвістичного прогнозування О. Потебні. Однак уже зараз можна говорити про те, що ідеї цього видатного вченого важливі для осмислення перспективи мовноетнічного розвитку людства в інтегрованому світі.

Ю. Шевельов відзначив у передмові до видання творів О. Потебні, що впродовж багатьох років ученому не давало спокою питання мови й народності, він постійно повертався до нього, і це говорить про «одержимість ідеєю». Слід підкреслити, що в цій передмові досить суперечливо оцінено соціолінгвістичні погляди видатного вченого. На початку передмови Ю. Шевельов наголошує: «Поміркована і шляхетна теорія, готова ввібрати кожне не накинуте силою нововведення, відзеркалює погляди високогуманні та сповнені терпимости» [14:11]. Закінчується передмова таким твердженням: «Вклад Потебні у загальну і слов'янську лінгвістику – внесок світового масштабу. Теорія мови/народности (в іншій термінології – мовного середовища) не найтривкіший камінь у зведеній будові, хоч почуття, що за нею стояли, були щирі <...>» [14:44]. Ю. Шевельов зауважує кілька разів, що йому не вистачає «сполучних ланок» між окремими положеннями, щоб побачити цю теорію вченого як загальну й цілісну. Можна сперечатися про обґрунтованість деяких ідей О. Потебні, однак, на наше переконання, усі міркування видатного вченого об'єднує один із головних принципів його поглядів на мову та її значення в житті народів, який не може викликати заперечень і який визначив саме Ю. Шевельов: «Набуття людства складається з суми (і взаємодії) всіх мов. Тому втрата будь-якої мови (а тим самим і її носія – народности) є непоправна шкода для всього людства» [14:37].

Д. Багалій у промові на урочистому засіданні в Харківському Інституті Народної Освіти 25 лютого 1928 року, присвяченому пам'яті Олександра Потебні, наголосив на значенні його наукового доробку, зокрема міркувань соціологічного характеру: «Дійсно великі й корисні для суспільства поступові думки характеризуються тим, що вони опереджують на багацько часу свою добу, потім здійснюються і відкривають широчезні перспективи для дуже далекої будучини. От, до таких життєвих, основних по своєму значінню думок належать і погляди О. О. Потебні на роллю національних язиків у загальній цивілізації людства взагалі і українського язика в утворенні української культури <...>» [1:5]. На цьому ж засіданні О. Синявський якнайвище оцінив наукові погляди філософа-лінгвіста другої половини XIX століття: «Після Шевченка мабуть ніхто не розумів так глибоко, що 'слово' стоїть 'на сторожі' національного буття, як це розумів Потебня, принаймні теоретично» [12:14]. Значущість ідей видатного науковця не зменшилася з часом, а

навпаки зростає з розвитком світових інтеграційних процесів і появою все нових викликів глобалізації. У науковому доробку О. Потебні знаходимо міркування, які є, власне, відповідями на деякі надактуальні соціогуманітарні питання глобалізаційного сьогодення: про роль мови в житті народу, про спільну мову для комунікації народів, про національну ідентичність. Загроза національній ідентичності народів є однією з найбільш актуальних

глобальних проблем людства й породжена розвитком суспільства нового типу, а саме інформаційного суспільства. Тому особливої актуальності набуває головний меседж, який залишив О. Потебня сучасному світові, що швидко глобалізується: мова є ідентифікаційним кодом кожного народу.

Література

1. Багалій Д. Погляди О. О. Потебні на роллю нацмови в утворенні культури / Акад. Дм. Багалій // Записки Харківського інституту народної освіти. — 1928. — Т. III. — С. 5—6.
2. Кашуба М. Проблема двомовності у трактуванні Олександра Потебні / М. Кашуба // Електронний науковий вісник : «Демократичне врядування». — 2008. — Вип. 2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.lvivacademy.com/visnik2/fail/Kashuba.pdf>
3. Козловець М. А. Сучасна глобалізація та антиглобалістичні концепції / Козловець М. А. // Гуманітарний часопис. — 2008. — № 2. — С. 66—69.
4. Лильо Т. Я. Глобалізація комунікаційного простору і процеси національної ідентифікації у посткомуністичному світі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.08 «Журналістика» / Лильо Тарас Ярославович. — К., 2001. — 21 с.
5. Марковський В. Я. Проблематика статусу мови у науковій творчості О. Потебні / В. Я. Марковський // Українознавство ; за ред. Петра Кононенка. — 2010. — № 4. — С. 213—216.
6. Марченко Н. В. Рідна мова як етно- та культурозберігаючий чинник у розумінні мовної концепції розвитку особистості в наукових розвідках О. Потебні / Марченко Н. В. // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філол. — Київ : КНУ імені Т. Шевченка, 2011. — Вип. 34. — С. 7—14.
7. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 3 : Об изменении значения и заменах существительного / А. А. Потебня. — М. : Просвещение, 1968. — 551 с.
8. Потебня А. А. О национализме / А. А. Потебня // Мысль и язык. — К. : СИНТО, 1993. — С. 186—190.
9. Потебня А. А. Рецензия на сборник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким» (Фрагменты) / А. А. Потебня // Эстетика и поэтика. — М. : Искусство, 1976. — С. 226—252.
10. Потебня А. А. Язык и народность / А. А. Потебня // Мысль и язык. — К. : СИНТО, 1993. — С. 158—185.
11. Рожанська Н. В. Соціальні ідеї Олександра Потебні в контексті сучасної етносоціології і глобалістики / Рожанська Н. В. // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Соціологія. — 2013. — Т. 225. — Вип. 213. — С. 17—20 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npchdusoc_2013_225_213_5.pdf
12. Синявський О. Н. Потебня як дослідник української мови / Проф. Синявський О. Н. // Записки Харківського інституту народної освіти. — 1928. — Т. III. — С. 14—18.
13. Трач Ю. В. Глобалізація культури в глобалізаційному вимірі / Трач Юлія Василівна // Культура і сучасність : альманах. — 2009. — № 2. — С. 92—97.
14. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання : Спроба реконструкції цілісного образу науковця / Юрій Шевельов // Олександр Потебня. Мова. Національність. Денаціоналізація : статті і фрагменти. — Нью-Йорк : Укр. Вільна Академія Наук у США, 1992. — С. 7—46.
15. Шульгин О. Потебня і національне питання / Олександр Потебня // Записки НТШ. — Париж, 1962. — Т. 169. — С. 479—489.